Vyberáme zo svetovej literatúry

Manželstvo: evolučná perspektíva*

Glenn E. Weisfeld, Carol C. Weisfeld

Marriage: An evolutionare perspective

Súhrn

Manželstvo je univerzálne a vytváranie párov nachádzame aj u ďalších živočíšnych druhov, pričom mláďatá sú od tohto zväzku závislé. Manželstvo plní funkciu reprodukčného a sociálneho usporiadania, ktoré tradične zahŕňalo aj širšiu rodinu. Z dôvodu biologických príspevkov do prežitia dieťaťa, pohlavia v rámci páru nie sú identické, teda jednotlivci hľadajú v partnerstve nejaké odlišné atribúty. Muži hľadajú mladé, atraktívne, sexuálne verné nevesty. Ženy hľadajú mužov, ktorí sú starší, vyšší, a (ako u iných druhov) sociálne dominantní. Obidve pohlavia preferujú láskavého, zdravého, atraktívneho, im podobného partnera, ktorý je s nimi emocionálne prepojený. Manželský partner, ktorý zlyhá v udržaní dostatočne vysokej partnerskej hodnoty (MV; mate value) je vulnerabilný k rozvodu. Neplodnosť a sexuálne neuspokojenie predikuje rozvod, takisto ako úmrtie dieťaťa, ale naopak viacdetné manželstvo je stabilnejšie. Údaje z rôznych kultúr naznačujú, že krutí alebo subdominantní muži (napr. chudobní živitelia rodín) a neverné ženy sú náchylnejšie k rozvodu. Manželstvá, v ktorých ženy dominujú nad mužmi v ekonomických príjmoch, v neverbálnej komunikácii a v rozhodovaní, inklinujú k menšej spokojnosti. V spoločnostiach, kde manželky sú ekonomicky nezávislé od manžela, je rozvodovosť vyššia. Počet rozvodov sa šplhá nahor následkom industrializácie a rastu ekonomickej schopnosti žien. Ekonomické a zdravotné hľadiská taktiež pomáhajú vysvetliť kulturálne rozdiely v polygamii, vo veku vstupu do manželstva, v dohadovaní manželstva rodičmi, v zaoberaní sa nevestinou sexuálnou zdržanlivosťou a vo svadobných ceremóniách. Štátne dotácie rodinám, pomer pohlaví a vplyv rodičov páru sú ďalšie faktory, ktoré ovplyvňujú manželskú dynamiku.

Kľúčové slová: párový bonding; výber partnera; dominancia; bohatstvo; rozvod; manželstvo; nevera; industrializácia; široká rodina; plodivosť.

Summary

Marriage is universal, and pair bonding is found in other species too with highly dependent young. So marriage functions as a reproductive social arrangement that traditionally involved the extended family. The sexes are not identical in their biological contributions to children´s survival, so they seek somewhat different attributes in a mate. Men seek a young, attractive, sexually faithful bride. Women seek a man who is older, taller, and (as in many other species) socially dominant. Both sexes prefer a kind, healthy, attractive, similar mate who is emotionally attached to them. A spouse who fails to maintain sufficiently hight mate value is vulnerable to divorce. Infertility and sexual dissatisfaction predict divorce, as does death of a child, but the more children, the stabler the marriage. Cross-cultural data suggest that cruel or subdominant men (e.g., poor providers) and unfaithful women are prone to divorce. Marriages in which the wife dominates the husband in economic contributions, nonverbal behavior, and decision making tend to be less satysfying. In societies in which wives are economically independent of husbands, divorce rates are high. As women´s economic power has risen with industrialization, divorce rates have climbed. Economic and fitness considerations also help explain cultural differences in polygyny, age at marriage, arranged marriage, concern with the bride´s sexual chastity, and marriage ceremonies. Other factors also affect marital dynamics, such as state subsidies to families, the sex ratio, and influence of the couple´s parents.

Key words: pair bonding; mate choice; dominance; wealth; divorce; marriage; infidelity; industrialization; extended family; fecundity.

Cieľom tohto článku je prezentovať stručný prehľad teórie a výskumu manželstva. Quale v Histórii manželských systémov (History of Marriage Systems) [1] charakterizuje túto tému nasledovne:

Ide o celosvetovú históriu manželských systémov. Siaha až k raným generáciám ľudstva a hľadá korene toho, prečo a ako sa ľudia začali sobášiť, formovať trvajúce, potomstvo zvyšujúce a navzájom pomáhajúce vzťahy.

Qualeovej pozornosť na rastúce potomstvo je zhodná s evolučným pohľadom. Výskumníci zaoberajúci sa evolúciou pripúšťajú, že manželstvo je pre ľudí univerzálne a z tohto dôvodu sa pravdepodobne vyvinulo ako základný princíp. Tento záver sa zhoduje s dôkazom, že hormóny hrajú úlohu v schopnosti sa zamilovať [2,3]. Vedci zaoberajúci sa porozumením funkcie manželstva počas evolúcie zaznamenali, že iné druhy taktiež formujú združenia dospelý samec - dospelá samica, a tí potom spolu vychovávajú mláďatá. Predpokladá sa, že funkciou tohto správania charakterizovaného spájaním sa do párov (ďalej ako párový bonding) bola výchova mladých s podporou otca rovnako ako matky. Párový bonding bol vyvinutý na udržanie sociálneho pripútania otca k matke, aby mohol byť na blízku a pomáhať s rodičovskou starostlivosťou, a aby si zaistil otcovstvo (autorstvo) u potomkov svojej partnerky. Táto funkčná hypotéza sa zhoduje so sledovaním, že párový bonding sa vyskytuje u tých druhov, kde pozorujeme vysokú závislosť mláďat, čiže mláďatá na zvýšenie šance prežitia zvyčajne vyžadujú úsilie obidvoch rodičov [4]. V skutočnosti detský vývoj napreduje rýchlejšie každým mysliteľným spôsobom výchovy, za predpokladu, že je vykonávaná obidvoma rodičmi, na rozdiel od výchovy nevlastnými rodičmi [5]. Deti nevlastných rodičov majú vyššie riziko zneužívania, zanedbávania, nízkeho rodičovského investovania a taktiež môže dôjsť až ku zavraždeniu dieťaťa [6]. K názoru, že ľudský párový bonding má vývinovú bázu, prispievajú aj hormóny, ktoré sú dôležité nielen pri starostlivosti matky [7-10], ale taktiež aj otca. Muži, podobne ako iné samce vytvárajúce páry z ríše cicavcov prechádzajú zvýšením prolaktínu, keď ich partnerka je gravidná.

Tento biologický prístup je v kontraste s perspektívou sociálne orientovaných výskumníkov, ktorí vnímajú manželstvo ako sociálne alebo ekonomické partnerstvo s pokusom o sebarealizáciu. Tento hedonistický pohľad na manželstvo je zvlášť význačný medzi americkými výskumníkmi manželstva [12]. Obsah analýzy nedávno publikovaných článkov o manželstve odhaľuje, že popredný americký žurnál o manželstve obsahoval veľa článkov zameraných na manželskú spokojnosť, zatiaľ čo časopisy, ktoré sa venujú manželstvu popri iných témach v iných ako západných spoločnostiach takéto články vôbec neobsahovali (tab.1). Nasledujúca doplnková analýza žurnálov o manželstve v španielčine odhaľuje iba jeden článok o manželskej spokojnosti.

Department of Psychology, Wayne State University and Department of Psychology, University of Detroit Mercy, USA
Adresa pre korešpondenciu: Glenn E. Weisfeld, PhD.,
Department of Psychology, Wayne State University,
Detroit, MI 48207, USA
e-mail: weisfeld@sun.science.wayne.edu

Tabuľka 1. Obsahová analýza výskumu manželstva v piatich časopisoch z roku 1990

Názov časopisu Manželstvo Manželská spokojnosť Manželstvo a širšia rod.
J of Modern African Studies 30 0 2
Modern Asian Studies 57 0 6
J of Latin American Studies 23 0 2
Comparative Studues in 74 0 6
Sociology & History
J of Marriage & the Family 200 148 107

Source: JSTOR

Veríme, že tieto rozdiely v obsahu časopisov reflektujú spoločenské rozdiely v nazeraní na manželstvo. Spojené štáty sú vysoko individualistická spoločnosť, v ktorej osobné šťastie je veľmi dôležité, a dokonca prvoradé. Naopak veľa kolektívnych spoločností považuje rodinu za sociálny nástroj pre živenie všetkých členov rodiny, nie iba detí, ale aj rodičov zosobášeného páru. Pozícia USA je možno extrémne vyhranená v dôraze na osobné šťastie pred úspešnou výchovou dieťaťa a harmonickým vzťahom s celou širšou rodinou [1,13].

Hlavný prúd sociálnej vedeckej literatúry ohľadne manželstva, špeciálne v USA, sa sústreďuje na koreláty manželskej spokojnosti a stability. Táto literatúra vedie k dôležitým záverom, že manželstvá zvyknú byť uzatvárané medzi susedmi alebo jednotlivcami z podobného prostredia. Manželská spokojnosť a stabilita korelujú s podobnosťou partnerov, s príjmom, so vzdelaním, zdravím, sexuálnym uspokojením, so sexuálnou vernosťou, vzájomným rešpektom a náklonnosťou, s trvaním známosti, s vekom uzatvárania manželstva a s neprítomnosťou nemanželských detí [14]. Týmto konvenčným analýzam však chýba teoretické vysvetlenie, prečo by tieto faktory mali byť dôležité, a hlavne prečo sa manželstvo objavuje vo všetkých ľudských spoločnostiach. Tieto analýzy sú takisto značne ohraničené kultúrou. Napríklad, dôraz na manželské spoločenstvo by malo mať relatívne malý podiel u polygamných manželstiev, u ktorých je preferovaný záujem o reprodukciu [1]. Ďalším nedostatkom je zoslabovanie pohlavných rozdielov ako faktorov výberu partnera/partnerky a udržanie manželstva. Ale hlavnou limitáciou sa zdá byť odvracanie sa od zvažovania biologických faktorov, ktoré ovplyvňujú reprodukčný úspech. Manželstvo je reprodukčná adaptácia. Páry, ktoré zlyhajú v úspešnej reprodukcii by mali byť vyčlenené v súvislosti s ich manželskou hodnotou a fungovaním.

Veríme, že prierez kultúrami, druhmi a taktiež funkčný postoj dopomôžu k porozumeniu manželstva a rodiny. Nazeraním na manželstvo ako na formu párového bondingu môžeme niekedy získať náhľad, prečo sa ľudské páry správajú tak ako sa správajú. Takže začnime so stručnou diskusiou o tom, ako sa manželstvo vyvíjalo. Pre túto evolučnú premenu z hlavne promiskuitných sklonov, ktoré pochádzajú od našich šimpanzom - podobných predkov smerom k párovému bondingu, ktorý vznikol v línii hominidov, existuje veľa scenárov [15,16]. Z našich zistení vyplýva, že ľudský párový bonding sa stal evolučne stabilným, pretože zosilnil istotu rodičovstva, a tak aj prospešné rodičovské úsilie a pretože práca muža a ženy sa navzájom dopĺňajú. Muž lovil zver a ochraňoval rodinu, žena zbierala jedlé plody a ošetrovala deti. Funkcionalistov v poslednej dobe zaujala rola rodičov manželského páru. V tradičných kultúrach starí

rodičia a ostatní členovia rodiny poskytovali dôležitú podporu pre rodičov a vnúčatá. Predpokladalo sa, že násobenie pomocnej sily je zodpovedné za nezvyčajne krátky medzipôrodný interval u ľudí, vysokú mieru prežívania detí a ich následný výnimočný úspech ako druhu primátov. [15,17] Ďalším novým objavom je Millerova myšlienka [18], že inteligencia a umelecká schopnosť bola pohlavne vyselektovaná u hominidov, čo vedie k silnému selekčnému tlaku na tieto schopnosti a ich uznávanie. Miller a ďalší taktiež naznačili, že emócie a správanie v rámci párového bondingu, ako pocity žiarlivosti a zaslepenie pri zaľúbení poskytujú vodidlo ohľadne stratégií párovania u hominidov.

V tomto článku sa pokúsime o stručnú evolučnú analýzu týchto aspektov manželstva: kritériá výberu partnera, výskyt rozvodov, variácie v manželstve naprieč kultúrami, moderné trendy v manželstve.

Kritériá výberu partnera

Pred perspektívnym rodičom stojí problém nájsť a udržať si partnera/ku, ktorý/á bude maximálne prispievať k jeho/jej vlastnej reprodukcii. (Pozn. prekl.: v ďalšom texte občas ponecháme „partner“ v angl. zmysle, teda bez rodového rozlíšenia.) Keď chcel jedinec upútať ako partner, musel využiť tie svoje kvality, ktoré boli príťažlivé. Tieto úvahy pomáhajú objasniť fakt, že manželskí partneri majú tendenciu byť si podobní vo fyzickej atraktivite, inteligencii a ďalších latentných faktoroch v pozadí. Manželia sú si zvyčajne podobní v partnerských hodnotách (MV) [18,19]. Takisto majú sklon byť si podobní v latentných faktoroch v pozadí, ktoré pravdepodobne zvyšujú ich kompatibilitu. Známosť sčasti pozostáva zo zhodnotenia stupňa podobnosti, podľa čoho menej podobné páry inklinujú k rozchodu [preskúmané v 20].

Partneri sú si taktiež podobní v zdanlivo irelevantných, ale vysoko dedičných črtách, ako je farba očí a výška. Aby sme porozumeli, prečo existuje tendencia byť si geneticky podobní, je nevyhnutné poznamenať, že toto platí aj pre iné druhy, týka sa to aj hmyzu, vtáky, opíc [21]. (K vyhnutiu sa extrémnej genetickej podobnosti dochádza v dôsledku inbreedingových útlmovým efektov genetická, ale mierna podobnosť je vyhľadávaná.) Na základe toho je potrebné veľmi všeobecné funkčné vysvetlenie. Boli ponúknuté rôzne výklady. Potomstvo mierne podobných rodičov zvykne byť v zvlášť dobrej fyzickej kondícii. Množstvo potratov je v týchto manželstvách relatívne nízke [22] a príbuzenské svadby sa vyznačujú niekedy zvlášť vysokou plodnosťou [23]. Tieto benefity homogamie (alebo pozitívneho vhodného párovania) sa môžu objavovať prostredníctvom uchovávania adaptačných génových kombinácií. Taktiež je možné, že potomstvo podobných alebo homogamných rodičov bude zdieľať viac génov s rodičmi, a takto sa zaobstará zosilnenie v presune na gény jedinca. S tým súvisí aj možnosť, že súrodenecká kooperácia by mala byť medzi bližšími pokrvnými súrodencami väčšia. V každom prípade sa zdá, že ľudia preferujú partnera/ku s miernou genetickou podobnosťou v rozličných kultúrach, vrátane súčasných kultúr lovcov a zberačov [24]. Táto preferencia je sprostredkovaná sčasti feromónmi [25], ale taktiež kultúrnymi pravidlami exogamie/endogamie [23]. Sexuálna averzia k prvostupňovému príbuzenstvu sa vyvinula prostredníctvom blízkosti počas detstva a nedávne dáta naznačujú, že táto averzia môže byť sprostredkovaná aj feromónmi [26].

Niektoré doplnkové kritéria výberu partnera sú rovnaké tak pre mužov ako aj pre ženy. Obidve pohlavia hľadajú zdravého, reprodukčne kompetentného, láskavého partnera, ktorý je s nimi emocionálne prepojený [27]. Úplná pohlavná diferenciácia je znakom reprodukčnej zrelosti a kompetencie. Podľa tohto obidve pohlavia preferujú partnerov, ktorí sú nejako viac pohlavne diferencovaní, ako je priemer [28]. Obidve pohlavia hľadajú znaky genetickej kvality, t.j. fyzickú príťažlivosť.

Ale niektoré kritériá výberu partnera/ky sú odlišné podľa príslušnosti k pohlaviu. V konečnom dôsledku je toto dôvod, prečo pohlavia prispievajú niečím odlišným do ich spoločného potomstva. Muži hľadajú mladú nevestu, ktorá bude mať celé svoje reprodukčné obdobie pred sebou [27]. Ženy v tradičných spoločnostiach sa zvyčajne vydávajú v čase začiatku fertility [28]. Ich reprodukčná hodnota je potom vyššia, a to je pravdepodobne aj ich partnerská hodnota. Na druhej strane ženy hľadajú muža, ktorý je o pár rokov od nich starší [27]. Muži zostávajú plodní aj potom, ako ich ženy dosiahli obdobie menopauzy, takže ženy sa nemusia obávať poklesu manželovej fertility. Ale prečo by ženy mali preferovať starších mužov? Táto preferencia je v skutočnosti silnejšia ako preferencia mužov pre mladé manželky. Obyčajne sa to vysvetľuje tým, že starší muži sú bohatší a ženy hľadajú u majetného muža ekonomické zdroje. Komplexnejším môže byť vysvetlenie, že vek je znakom sociálnej dominancie, a ženy, ako samice mnohých ďalších druhov hľadajú dominantných samcov. Táto interpretácia je podporená faktom, že ženy hľadajú dominanciu u mužov aj keď sa týka inej dominancie než len ekonomickej. Ženy majú tendenciu preferovať vyšších, viac atletických, viac sebaistých, sociálne dominantných mužov, ktorí vykazujú nonverbálne znaky dominancie [28]. Dominancia je všeobecne znakom nadradenosti nad mužskými konkurentmi a mohla by byť užitočným indikátorom potenciálu, ako živiteľa a ochrancu v evolúcii hominidov, možno presvedčivejším ako kultúrou definované a menlivé indikátory bohatstva, akým je napr. vlastníctvo veľkého množstva dobytka. Napriek tomu sa indikátory bohatstva alebo zárobkovej schopnosti stali vyhľadávané a boli označené ako kultúrny základ. Podobne pracovitosť a zručnosť v ženských prácach sú u neviest všeobecne vyhľadávané. Manželstvo je sčasti ekonomické partnerstvo a jednotlivci by mali byť dobre poučený, čo aj často svojimi rodičmi sú, aby v manželskom partnerovi hľadali ekonomického prispievateľa. Ale manželstvo je oveľa viac ako ekonomické partnerstvo. Ekonomické zdroje sú dôležité pre úspešné manželstvo, ale to očividne preto, že zvyšujú prežívanie detí. Z funkcionálneho hľadiska, zdroje sú prostriedky na dosiahnutie reprodukčného úspechu.

Udržanie manželstva

Po výbere partnera nasledujú začiatky manželstva. Rozvod a vzájomné opustenie je vždy teoreticky možné a malo by platiť, že manželia by mali vziať do úvahy aj túto možnosť. Prediktory rozvodu môžu mať adaptívny zmysel a je tu podobnosť s kritériami pre voľbu partnera/ky. Transkulturálne výskumy identifikovali nasledovné faktory ako dôležité pri rozvode: neplodnosť, odmietanie sexu, sexuálna

nevera (zvlášť u žien), krutosť (hlavne u mužov) a ekonomické zlyhanie (hlavne u mužov) [29]. (Všimnime si blízke paralely ku kritériám výberu partnera/ky: zrejmá plodnosť, prívetivosť, emocionálna súhra a mužská dominancia). V žiadnej spoločnosti sa muži nemôžu ženiť, pokiaľ si to nemôžu dovoliť, a muži trpiaci nedostatkom sa zriedka ženia na dlhú dobu. Vo väčšine sledovaných spoločností (napr. Turecko, U.S.A, Anglicko, Švédsko, Austrália) sú najšťastnejšie manželstvá, v ktorých je manžel mierne dominantný v rozhodovaní [30-33]. Manželstvá, v ktorých žena pri interakcii dominuje nad manželom v neverbálnom správaní, bývajú najmenej spokojné [31,34,35]. Pravdepodobne najobjektívnejšie a najrealistickejšie hodnotenie vhodnosti manželstva je jeho reprodukčný úspech. Obdobne, infertilita je akceptovateľný dôvod k rozvodu vo veľa kultúrach a po celom svete pravdepodobnosť rozvodu klesá s vyššou plodivosťou [36]. Rozvod je tiež viac prijateľný v prípade sexuálnych ťažkostí, znásilnenia [37], alebo smrti dieťaťa [38]. V spoločnostiach, v ktorých je práca muža a ženy vzájomne závislá, takže ani jeden by nemohol ekonomicky prosperovať bez toho druhého, býva malý sklon k rozvodovosti [39]. V tomto svetle moderné trendy smerom k potlačeniu roly pohlavia v deľbe práce a smerom ku kupovaniu toho, čo sa predtým nazývalo práca v domácnosti,môže byť zlým znamením pre budúcnosť manželstva.

Frekvencia a načasovanie rozvodov sa dá taktiež vhodne interpretovať pri zohľadnení funkcionálnych aspektov. V tradičných spoločnostiach sú rozvody značne raritné - približne rovnajúce sa tým v USA z roku 1950 [40]. Keď niekto hľadá partnera/ku, vyžaduje si to čas, ktorý by inak mohol byť využitý na reprodukciu. Taktiež, ak rozvod nastal po narodení dieťaťa, hodnota jedinca ako partnera klesá a môže mať ťažkosti nájsť si nového vhodného partnera, čo zvlášť platí u žien. Okrem toho rodičovská starostlivosť zo strany otca bude redukovaná a starostlivosť od nevlastného rodiča pravdepodobne nebude dostatočná. Rozvod sa tiež neprimerane včasne objavuje v manželstvách s malým počtom, prípadne žiadnymi deťmi [41]. Vrchol rozvodovosti sa pohybuje okolo obdobia 4 rokov spolužitia v manželstve [42], čo možno vysvetľovať časovo približne rovnakým obdobím ubúdania zaľúbenosti, ktoré nastáva po 2-3 rokoch strávených v romantickom vzťahu [43]. Toto znižovanie zamilovanosti môže byť adaptívne ako povolenie rozviazania manželstva, ktoré bolo neplodné a taktiež aby bolo u párov s deťmi umožnené odkloniť viac emocionálnych investícií od seba navzájom a nasmerovať ich k svojmu bezmocnému dieťaťu. Potom v manželstve nastáva čiastočné ustálenie, a to vďaka rodičovskej príťažlivosti k svoju dieťaťu.

Variácie manželstva naprieč kultúrami

Vyzbrojení touto funkcionálnou perspektívou môžeme skúsiť pokročiť v snahe o porozumenie variabilných foriem uzatvárania manželstva. Okolo 14 % manželstiev sa vyskytuje v matrilineárnych spoločnostiach [23]. Väčšina z nich praktizuje tzv.„ujčekovanie“, čo znamená, že brat ženy hrá hlavnú rodičovskú úlohu pre jej deti. Cudzoložstvo je spravidla bežné, takže muži majú malú pravdepodobnosť otcovstva u manželkiných detí. Následne väčšina mužov investuje hlavne do detí ich sestier, ktoré sú pravdepodobnejšie ich pokrvnými príbuznými. Kvôli nevere a kvôli nízkemu otcovskému investovaniu do detí je rozvodovosť vysoká. Teda tento variant na pozadí zvyčajných patrilineárnych foriem rodiny vytvára funkčný význam. Matrilinearita sa vyskytuje v spoločnostiach, kde ženy výrazne spolupracujú naprieč generačnými líniami, ktoré uprednostňujú matrilokalitu, a ktorých muži odchádzajú na dlhú dobu na vojnové expedície, a teda riskujú cudzoložstvo svojich žien. Naopak patrilinearita je asociovaná s patrilokalitou, kde je pravidlo, že príbuzní kooperujú pri starostlivosti o dobytok, farmárčení, alebo v súbojoch [1].

Iný dôležitý ekonomický faktor pre vysvetlenie variability manželstiev je majetok. V spoločnostiach, kde si niektorí muži môžu dovoliť viac ako jednu ženu v tom istom čase zvyčajne vzrastá polygamia [23]. Dokonca aj v moderných spoločnostiach realizujúcich tradičné kresťanstvo, je vykonávané ilegálne mnohoženstvo, pričom zámožní muži niekedy požiadajú o rozvod a znova sa oženia [44,45]. Takéto prípady„sériových mnohoženstiev“ sú viac akceptované, ak sa jedná o stále relatívne mladého muža [46]. Podobné je to aj v prípade mnohých vtáčích druhov, kedy samce, ktoré ovládajú rozsiahle teritórium často vábia mnoho partneriek. Samičky radšej zdieľajú prosperujúceho samca ako monopolizáciu slobodným, ale chudobným samcom. Ženy v polygamných manželstvách majú tendenciu mať takmer toľko detí, ako ženy v monogamných manželstvách v tej istej spoločnosti [47]. Majetok muža má taktiež vplyv na to, ako sú manželstvá uzatvárané. Dohodnutie manželstva, ako zvyčajná forma v tradičných spoločnostiach, súvisí s vysokou hodnotou nevesty [1]. Rodičia sa prostredníctvom manželstva postarajú o prenos majetku a o vytvorenie politického a ekonomického spojenectva s inou rodinou. Na získanie kontroly nad milostnou náklonnosťou svojich detí používajú rôzne taktiky ako segregáciu pohlaví, zatvorenie žien do kláštorov, zakrývanie tváre žien závojom, skoré manželstvo a odsudzovanie predmanželského sexu. (Po svadbe sú nevesty často sexuálne kontrolované dozorom patrilokalitných príbuzných a ďalšími opatreniami.) Napriek tomu v žiadnej spoločnosti sa rodičom nepodarí úplne zvíťaziť na partnerskými preferenciami svojich detí. Dohodnuté manželstvo je nezvyklé v spoločnosti tzv. lovcov a zberačov, čo je ekonomická forma našich predkov hominidov, takže môžeme predpokladať že mladí ľudia majú vyvinuté vlastné silné a prepracované kritériá voľby partnera/ky. Manželstvá sú zvyčajne dohadované v spoločnostiach s oceniteľnou hodnotou nevesty, kde rodičia majú ekonomický záujem na výsledku. Hodnota nevesty alebo jej služieb sa objavuje u asi 71 % kultúr, prednostne v patrilineárnych. Tam, kde je vlastníctvo majetku vrcholom manželstva, perspektívne nevesty maximalizujú svoju partnerskú hodnotu dôrazom na sexuálnu vernosť. V týchto spoločnostiach sa niekedy objavuje zmrzačenie genitálu (a veľmi zriedkavo veno), podľa všetkého na povzbudenie bohatého uchádzača aby vsadil na túto nevestu [1]. Zistilo sa, že mutiláciou genitálu majú v úmysle redukovať ženskú sexuálnu túžbu, a tak aj sklon k sexuálnej nevere [23]. Je to podivuhodná tradícia, že rodiny by mali podrobiť svoje dcéry týmto príšerným, a často smrteľným výkonom. Vypovedá to niečo o význame istoty otcovstva. Áno, sexuálna žiarlivosť je najbežnejšia príčina vrážd na celom svete [49].

Vek, v ktorom sa vstupuje do manželstva taktiež ovplyvňujú ekonomické faktory. Muži musia prejsť otestovaním ekonomických zručností, aby sa mohli ženiť a v spoločnos-

tiach, kde je potrebných mnoho rokov na nazbieranie skúseností alebo schopností ku kvalifikácii, je vstupovanie do manželstva oneskorené. Počas prosperujúceho obdobia má vek mužov uzatvárajúcich manželstvo tendenciu klesať [1], muži sa teda ženia skôr, keď sa ich ekonomické schopnosti vyvinuli rýchlejšie, ako je to napr. u farmárov a robotníkov aj v súčasnej spoločnosti. Vek vydaja žien v spoločnosti do istej miery nasleduje vek mužov vstupujúcich do manželstva. Keď je vekový rozdiel medzi manželskými partnermi veľký, má rozvodovosť sklon narastať. Je známe, že ženy sa vydávajú priemerne v mladšom veku ako sa ženia muži. Je to z dôvodu, že muži potrebujú viac času na to, aby sa stali dominantnými ekonomicky a interpersonálne, a pretože u žien s vekom prudšie klesá plodnosť. Tam, kde sú ženy menej zabezpečené, majú muži tendenciu ženiť sa neskôr, pretože vyžadujú viac času na to, aby boli ekonomicky oprávnení. Na druhej strane sa ženy zvyčajne vydávajú keď sú mladé, a to tak skoro, ako sa stanú vydajaschopné. Napríklad v polygamných spoločnostiach ženy inklinujú k vydaju v skoršom veku výraznejšie ako v monogamných, pretože sú viac žiadané. Manželstvo sa napokon uzatvára skôr aj vtedy, keď sú vyhliadky na krátky život, podobne ako je to u krátko žijúcich zvierat, kedy reprodukcia začína v mladom veku.

Verejné manželské oslavy sa vyskytujú vo väčšine tradičných spoločností, a to hlavne tam, kde je hodnota nevesty vysoká [1]. Manželia, ktorí si dajú verejný manželský sľub menej inklinujú k rozvodu. Počas svadobných osláv sa tiež obidve rodiny zoznámia a často vytvoria ekonomické a spojenecké väzby, ktoré by pri rozvode stratili. Vo feudálnych spoločnostiach, v ktorých obrana závisí od sily čísel, sú spojenectvá mimoriadne významné a zohľadňuje sa to pri aranžovaní manželstva.

Trendy v modernom manželstve

Priemyselná revolúcia priniesla vážne zmeny v manželstve a rodine. Niektoré z týchto trendov pretrvávajú dodnes. S industrializáciou sa muži s rodinami častejšie sťahovali do miest, kvôli zamestnaniu v továrni [1]. Zvyčajne zanechali svojich rodičov a ďalších príbuzných na rodinnej farme a menej sa angažovali vo finančnej podpore, teraz už vzdialených, príbuzných. Ženy tiež niekedy získali prácu v továrni, takže boli viac mimo svojich detí, a tie zas trávili veľa času mimo domu a boli zaškoľované pre technické práce vyžadované v priemysle. Členovia rodín sa vzájomne od seba veľmi vzdialili. Dojednávanie manželstva začalo zanikať. Možno práve pre túto izoláciu jadrovej rodiny od ďalších príbuzných a pre oslabenie väzieb medzi príbuznými z manželovej/manželkinej strany dochádzalo k milostným pomerom na pracovisku a rozvodovosť začala narastať. Keď sa objavila industrializácia nastal plynulý nárast rozvodov [36].

V posledných dekádach pokračovala dezintegrácia rodiny, obzvlášť v USA [50]. Možno sčasti skôr kvôli silným individualistickým etickým postojom je rozvodovosť v Amerike asi trojnásobná oproti Západnej Európe. V prieskume sa zistilo, že Americké a Britské páry mali veľmi podobné hodnoty, okrem umiestnenia individuálnej sebarealizácie na prvé miesto a taktiež kladenia väčšej dôležitosti na túto sebarealizáciu v porovnaní so snahou mať dobré manželstvo, čo bolo odsúvané na neskôr [51]. Stále viac žien s malými deťmi pracuje mimo domu. Množstvo spoločného času rodičov s deťmi klesá [50]. Reforma sociálnej starostlivosti mala za následok ešte menej kontaktu s deťmi, pretože matky sa zaviazali pracovať na plný úväzok. Adolescentky často prestávali chodiť do školy, aby zostali doma so svojimi mladšími súrodencami, pokiaľ je matka v práci, čo je fenomén teraz označovaný ako bez - rodičovská rodina.

V Európe možnosť platenej rodičovskej dovolenky umožňuje mnohým matkám zostať doma s ich malými deťmi, a pri všeobecnej zdravotnej starostlivosti môžu pracovať na čiastočný úväzok bez straty zdravotného poistenia. Niektoré európske krajiny taktiež poskytujú finančnú motiváciu párom, ktoré sa starajú o starších príbuzných doma, a tak udržiavajú širokú rodinu pohromade.

Nízka pôrodnosť v týchto prosperujúcich spoločnostiach, označovaná aj ako demografický prechod (pozn. prekl. nazývaná aj druhá demografická revolúcia), je mätúca. Jedno z možných vysvetlení je, že u potenciálnych rodičiek sa vyvinula tendencia vyhodnocovať vyhliadky na úspešné vychovanie ich novorodenca. Tento úsudok sa zakladá na vnímaní realizovateľnosti prijatia novorodenca a dostupnosti ďalšej asistencie pri opatere detí. Slobodné, vyčerpané matky majú zvýšené riziko opustenia svojho dieťaťa alebo infanticídy. Takisto absencia ďalších členov rodiny, spôsobená rozpadom širšej rodiny, môže spustiť averziu voči nárastu počtu detí, a takto prispievať k demografickým zmenám [52]. Aj keď sú obidvaja rodičia prítomní pri opatere detí, manželská spokojnosť má tendenciu klesať s narodením a počas vývoja dieťaťa, a znovu sa obnovuje keď deti podrastú a opustia domov [53,54]. Zdá sa však, že toto sa objavuje iba v západných spoločnostiach, ako je USA, Anglicko a Švédsko. V kolektívnejších spoločnostiach so silnými väzbami na širšiu rodinu, ako je Turecko a Čína sa to nepozorovalo [12,55]. Súhlasne s hypotézou [52], že demografický prechod reflektuje rozpad širokej rodiny, sa zdá, že manželská spokojnosť v západných a východných spoločnostiach je viac závislá od vzťahov medzi manželmi a ich rodičmi, ako od vplyvu detí [56].

Rozvodovosť naďalej rastie vo všetkých industrializovaných krajinách. Ďalší faktor, ktorý sa na tom podieľa, je narastajúca schopnosť žien zarobiť peniaze. Je to znepokojujúci, ale potvrdzovaný fakt, že zvýšená rozvodovosť sa vyskytuje tam, kde sú ženy ekonomicky nezávislé od ich manželov. Toto sa porovnáva v tradičných a moderných spoločnostiach [preskúmané v 28]. Manželov príjem manželstvo stabilizuje, zatiaľ čo manželkin príjem ho zvyčajne destabilizuje, obzvlášť, keď jej príjem je konkurujúci alebo presahuje manželov príjem [57]. Takisto ženy sú málokedy ochotné vydať sa za muža, ktorý zarába menej ako ony. Ženy s vysokým príjmom vyžadujú vysoký príjem aj od manžela, a to viac ako ženy s malým príjmom, napriek tomu, že je pre ne menej potrebný [58,59]. Manželstvo nie je len jednoduché ekonomické partnerstvo, v ktorom manželský úspech koreluje s rodinným príjmom, ale manželský úspech závisí hlavne od toho, koľko zarába manžel.

Nikde sa táto dynamika neprejavuje tak, ako na afroamerickej populácii. Veľkú väčšinu pôrodov u černošského obyvateľstva tvoria slobodné matky. Černošské adolescentky môžu reálne zúfalo hľadať manžela, avšak otehotnejú a rodia bez pomoci partnera [60]. Veľa černošských mužov

nie je schopných efektívneho manželstva, pretože sú buď chudobní, uväznení, závislí od alkoholu, duševne chorí, alebo sú zavraždení. Černošské ženy v súčasnosti získavajú ďaleko viac vzdelania ako černošskí muži. Opatrenie podporované Wilsonom [60] je poskytovať dobre platenú prácu zbedačeným mužom rôznych rás, aby mohli pomáhať živiť rodinu. Na jednej strane by možno bolo riešením, vytvorenie rovnakých pracovných príležitostí pre ženy, ale bez súčasne platenej rodičovskej dovolenky by to rodinu neposilnilo. Dostupnosť mužov schopných manželstva by mala nepriamy ekonomický benefit pre ženy, a to zakladaním manželstva, ktoré by bolo dostupné pre tých, ktorí ho hľadajú. Ženy rovnako ako muži by mali mať viac možností vo vyvážení práce a rodinného života. Z manželstva by profitovali všetci členovia rodiny, nielen deti. Ľudia v manželstve sú všeobecne zdravší a šťastnejší [61]. Ženatí muži, na rozdiel od osamelých mužov, sú menej náchylní k alkoholizmu, psychickým chorobám a kriminalite, vrátane znásilnenia.

Je dôležité zdôrazniť, že táto párová dynamika u černošského obyvateľstva je špeciálnym prípadom, vznikajúcim pre mimoriadny nedostatok černošských mužov schopných uzavrieť manželstvo. Rovnaké efekty sa objavujú aj u ďalších populácií, kde je malá ponuka mužov, ako napr. pri vojenskej porážke [36]. Tam, kde sú muži vzácni, množstvo manželstiev klesá a sexuálna promiskuita stúpa, pretože muži môžu získať sex aj bez manželstva. Tam, kde sú zriedkavé ženy, býva počet manželstiev vyšší. Dôsledkom nízkeho počtu manželstiev je, že súrodenecké vzťahy medzi polovičnými a nevlastnými súrodencami sú viac strohé ako vzťahy medzi úplnými súrodencami, ktorí sú si geneticky príbuznejší.

Sociálny štát pri pokúšaní sa o kompenzáciu úpadku rodiny vlastne podkopal manželstvo poskytnutím stimulov pre mimo – manželské rodičovstvo. Možnosť získania štedrej dávky na starostlivosť o dieťa pre slobodné matky, viedla k nárastu donosených tehotenstiev oproti potratom [63]. Výsledkom toho je, že štát súťaží s mužmi o prevzatie rodičovskej roly. Otcovia predsa len deťom poskytujú viac, ako len ekonomickú asistenciu. V rôznych kultúrach otec typicky slúži ako ochranca rodiny, ako model dospelého, ako kamarát na hranie, zvlášť pre väčšie deti a ako vychovávateľ synov do mužského povolania [64]. Zdá sa byť zrejmé, že rodinný zákon potrebuje vziať do úvahy každého člena rodiny. Pochybenie v tomto môže viesť k výsledkom, ktoré boli pozorované v Československu okolo 1980. Štátom poskytnuté benefity znížili priemerný vek vydaja, ale následne vzrástol počet rozvodov [1].

V sumári sa javí, že odchýlenie sa od druhovo - typických vzorcov môže byť riskantné. V tradičných kultúrach konštantne býva celá širšia rodina spoločne - ak nie pod jednou strechou, tak vo veľmi blízkej vzdialenosti, v dostupnosti pešou chôdzou. To znamená, že deti vyrastajú s početným príbuzenstvom a manželskí partneri nie sú v emočnej a praktickej podpore odkázaní výlučne sami na seba. Starí rodičia môžu poskytnúť nielen hmatateľnú pomoc, napr. pri starostlivosti o deti, ale taktiež poradiť pri riešení manželských ťažkostí - alebo poradiť pri uzatváraní manželstva. Zistili sme, že v USA, Anglicku, Číne a Turecku bol rodičovský súhlas s výberom manželského partnera svojho dieťaťa asociovaný s láskou v manželskom zväzku [56,65]. Ak sa však rodičia páru rozviedli, ich asistencia bola menej prijateľná a rady viac spochybňované. Páry s rozvedenými rodičmi sa pravdepodobnejšie rozvedú, takže výsledok manželstva pokračuje do ďalších generácií. Týmto sa potvrdzuje, že tendencia k rozvodu má značnú dedivosť [66]. Aj keby zaniklo dohodovanie manželstiev rodičmi, - ktoré zvyčajne vedú k menšej satisfakcii ako pri voľnom výbere partnera/ky – môžeme stále benefitovať z rád a zapojenia sa širšej rodiny. Sieť rodinných príslušníkov poskytuje nielen emocionálnu ochranu a hmatateľnú pomoc, ale taktiež umožňuje mladým ľuďom učiť sa, ako byť rodičmi, pozorovaním milujúcej rodičovskej starostlivosti od ich starších príbuzných [67]. Takýmto spôsobom sa môžu odovzdávať úspešné rodinné vzťahy.

Poďakovanie. Ďakujeme našim kolegom za účinnú pomoc a podporu pri spracovaní množstva literárnych zdrojov o manželstve: Olcay Imamoğlu, Todd Lucas, Yobany Pardo-Rincon, Michele Parkhill, Robin Russell, Jiliang Shen, Pamela Wells a Craig Wendorf.

*Práca prevzatá z Neuroendocrinology Letters 2002; 23 (Suppl 4):47–54 s. NEL231002R05 www.nel.edu. Publikované so súhlasom šéfredaktora Neuroendocrinology Letters prof. MUDr. Petra G. Fedora-Freybergha, PhD. Slovenský preklad MUDr. Lucia Slabá

Literatúra

1. **Quale GR.** A history of marriage systems. New York: Greenwood; 1988.
2. **Higham E.** Variations in adolescent psychohormonal development. In: Adelson J, editor. Handbook of adolescent psychology. New York: Wiley; 1980.
3. **Richards MH, Larson R.** Pubertal development and the daily subjective states of young adolescents. J Research on Adolescence 1993; 3:145–169.
4. **Baker RR, Bellis MA.** Human sperm competition: copulation, masturbation and infidelity. London: Chapman & Hall; 1995
5. **Amato PR.** Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. J Marriage & Family 1993; 55:23–38.53 Neuroendocrinol Lett Special Issue, Suppl.4, Vol.23, December 2002 Copyright © Neuroendocrinology Letters ISSN 0172–780X www.nel.edu
6. **Daly M, Wilson M.** Homicide. Hawthorne (N.Y.): Aldine de Gruyter; 1988.
7. **Fleming AS.** Hormonal and experiential correlates of maternal responsiveness. In: Krasnegor NA, Bridges, RS, editors. Mammalian parenting: biochemical, neurobiological, and behavioral determinants. New York: Oxford University Press; 1990.
8. **Goldberg S, Blumberg SL, & Kriger A.** Menarche and interest in infants: biological and social influences. Child Development 1982; 53:1544–1550.
9. **Money J, Ehrhardt AA**. Man and woman, boy and girl. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press; 1972.
10. **Warren MP, Shortle B.** Endocrine correlates of human parenting: A clinical perspective. In: Krasnegor

NA, Bridges RS, editors. Mammalian parenting: biochemical, neurobiological, and behavioral determinants. New York: Oxford University Press; 1990.

11. **Storey AE, Walsh CJ, Qutinton RL, Wynne-Edwards KE.** Hormonal correlates of paternal responsiveness in new and expectant fathers. Evolution & Human Behavior 2000; 21:79–95.
12. **Weisfeld CC, Weisfeld GE, Lucas TW Pardo-Rincon Y, Parkhill MR.** What's important – marital satisfaction or reproductive success? Paper presented at the congress of the International Society for Human Ethology, Montréal; August 2002.
13. **Brislin, R.** Understanding culture's infl uence on behavior. New York: Harcourt; 2000.
14. **Brehm SS, Miller RS, Perlman D, Campbell SM.** Intimate relationships (3rd ed.). New York: McGraw Hill; 2002.
15. **Hrdy SB.** Mother nature: a history of mothers, infants, and natural selection. New York: Pantheon; 1999.
16. **Schlegel A.** The origin of the family. Paper presented at the convention of the Human Behavior and Evolution Society, New Brunswick (N.J.); June 2002.
17. **Zeller AC.** A role for children in hominid evolution. Man 1987; 22:528–557.
18. **Miller G.** The mating mind. London: Vintage; 2001.
19. **Mealey L.** Sex differences: developmental and evolutionary strategies. New York: Academic Press; 2000.
20. **Weisfeld GE, Russell RJH, Weisfeld CC, Wells PA** (1992). Correlates of satisfaction in British marriages. Ethology & Sociobiology 1992; 13:125–145.
21. **Andersson M.** Sexual selection. Princeton (N.J.): Princeton University Press; 1996.
22. **Rushton JP.** Genetic similarity, mate choice, and fecundity in humans. Ethology & Sociobiology 1988; 9:329–333.
23. **van den Berghe PL.** Human family systems: an evolutionary view. New York: Elsevier; 1979
24. **Coon CS.** The hunting peoples. Boston: Little, Brown; 1971.
25. **Jacob S, McClintock MK, Zelano B, Ober C.** Paternally inhibited HLA alleles are associated with women's choice of male odor. Nature Genetics 2002; 30:175–179.
26. **Czilli T, Weisfeld GE, Lichtman C.** Recognition of parents, children, and siblings by olfaction. Paper presented at the congress of the International Society for Human Ethology, Montréal; 2002.
27. **Buss DM.** Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures. Behavioral & Brain Sciences 1989; 12:1–49.
28. **Weisfeld GE.** Evolutionary principles of human adolescence. New York: Basic Books; 1999.
29. **Betzig, L.** Causes of conjugal dissolution: a cross-cultural study. Current Anthropology 1989; 30:654–676.
30. **Corrales RG**. Power and satisfaction in early marriage. In: Cromwell RE, Olson DM, editors. Power in families. New York: Wiley; 1975.
31. **Gray-Little B, Burks N.** Power and satisfaction in marriage: a review and critique. Psychological Bulletin 1983; 93:513–538.
32. **Kotlar SL.** Middle-class marital role perceptions and marital adjustment. Sociology & Social Research 1965; 49:283–294.
33. **Shen J, Wendorf C, Lucas T, Parkhill M.** Correlates of satisfaction in Chinese marriages. Poster presented at the congress of the International Society for Human Ethology, Montréal; August 2002
34. **Noller P.** Nonverbal communication and marital interaction. Oxford: Pergamon Press; 1984.
35. **Schell NJ, Weisfeld CC.** Marital power dynamics: a Darwinian perspective. In: van der Dennen JMG, Smillie D, Wilson DR, editors. The Darwinian heritage and sociobiology. Westport (Conn.): Praeger; 1999.
36. **Goode WJ.** World changes in divorce patterns. New Haven (Conn.): Yale University Press; 1993.
37. **Thornhill R, Thornhill N.** Human rape: an evolutionary analysis. Ethology & Sociobiology 1983; 4:63–99.
38. **Littlefield CH, Silverman I.** Marital dissatisfaction following the death of a child: The infl uence of genetic factors at cause in the death. J Marriage & Family 1991; 53:799–804.
39. **Friedl E.** Women and men: an anthropologist's view. New York: Holt, Rinehart & Winston; 1975.
40. **Stephens WN.** The family in cross-cultural perspective. New York: Holt, Rinehart & Winston; 1963.
41. **Brown NM, Amatea ES.** Love and intimate relationships: journeys of the heart. New York: Brunner/Mazel; 2000.
42. **Fisher H.** The anatomy of love: the mysteries of mating, marriage, and why we stray. New York: Fawcett Columbine; 1992.
43. **Tennov D.** Love and limerence: the experience of being in love (2nd ed.). Lanham (Md.): Scarborough House; 1999.
44. **Buckle L, Gallup GG, Rodd ZA.** Marriage as a reproductive contract: patterns of marriage, divorce, and remarriage. Ethology & Sociobiology 1996; 17:363–377.
45. **Gottman JM, Levenson RW.** The timing of divorce: Predicitng when a couple will divorce over a 14-year period. J Marriage & Family 2000; 62:737–745.
46. **Hiedermann B, Rand OO, Source AM.** Economic independence, economic status, and empty nest in midlife marital disruption. J Marriage & Family 1998; 60:219–231.

47. **Daly M., Wilson M.** Sex, evolution, and behavior (2nd ed.) Belmont (Calif.): Wadsworth; 1983.

48. **Murdock GP.** Ethnographic atlas. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press; 1967.

49. **Freedman DG.** A biological view of man's social behavior. In: Etkin W, editor. Social behavior from fish to man. Chicago: University of Chicago Press; 1967.

50. **Popenoe D.** American family decline, 1960–1990: a review and appraisal. J Marriage & Family 1993; 55:527–555.

51. **Perkins HW, Spates JL.** Mirror images? Three analyses of values in England and the United States. International J Comparative Sociology 1986; 27:31–51.

52. **Waynforth S, Waynforth D.** Minding the baby and demographic transition. Paper presented at the convention of the Human Behavior and Evolution Society, New Brunswick (N.J.); June 2002.

53. **Argyle M., Henderson, M.** The anatomy of relationships. Harmondsworth (England): Penguin;1985.

54. **Stattin H, Klackenberg G.** Discordant family relations in intact families: developmental tendencies over 18 years. J Marriage & Family 1992; 54:940–956.

55. **Pimentel EE.** How do I love thee? marital relations in urban China. J Marriage & Family 2000; 62:32–47.

56. **Wendorf CA, Imamoglu EO, Shen J, Weisfeld GE, Lucas TW.** Marriage within the extended family in four cultures. Paper presented at the congress of the International Society for Human Ethology, Montréal; August 2002.

57. **Cready DM, Fosset MA, Kiecolt KJ.** Mate availability and African American family structure in the U.S. metropolitan South, 1960–1990. J Marriage & Family 1997; 59:192–203.

58. **Townsend JM.** Mate selection criteria: a pilot study. Ethology & Sociobiology 1989; 10:241–253.

59. **Wiederman MW, Allgeier ER.** Gender differences in mate selection criteria: Sociobiological or socioeconomic explanation? Ethology & Sociobiology 1992; 13:115–124.Marriage: An Evolutionary Perspective

60. **Wilson WJ.** The truly disadvantaged. Chicago: University of Chicago Press; 1987.

61. **Argyle M.** The psychology of happiness (2nd ed.). New York: Taylor & Francis; 2001.

62. **Weisfeld GE, Aytch DM.** Biological factors in family violence. Michigan Family Review 1996; 2:25–39.

63. **Chilman CS.** Some psychological aspects of adolescent sexual and contraceptive behaviors in a changing American society. In: Lancaster J & Hamburg BA, editors. School-age pregnancy and parenthood: biosocial perspectives. New York: Aldine de Gruyter; 1986.

64. **Mackey WC.** The American father: biocultural and developmental aspects. New York: Plenum; 1996.

65. **Weisfeld GE, Weisfeld CC, Imamoglu EO, Wendorf CA.** Cultural differences in the impact of number of children on marital satisfaction. Paper presented at the convention of the Human Behavior and Evolution Society, London; June 2001.

66. **McGue M, Lykken DT.** Genetic infl uence on the risk of divorce. Psychological Science 1992, 3:368–373.

67. **Richer J.** The rise of psychosocial problems, attachment and mismatch. Paper presented at the congress of the International Society for Human Ethology, Montréal; August 2002.

Do redakcie došlo 20.5.2017.